

АГІОГРАФІЯ СВ. ГЕОРГІЯ В ПАМ'ЯТКАХ КНИЖНОЇ ПИСЕМНОСТІ ВІЗАНТІЇ ТА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Розкрито основний ідейний зміст візантійських агіографічних творів св. Георгія і їх виявлення в іконографії святого, досліджено їхню адаптацію на теренах Київської Русі. Висвітлено ідею оригінального давньокиївського твору про діяння св. Георгія та її значення для Київської церкви.

Ключові слова: агіографія, чудо-діяння, св. Георгій, Візантія, Київська Русь.

Раскрыто основное идейное содержание византийских агиографических произведений св. Георгия и их проявление в иконографии святого, исследована их адаптация на территории Киевской Руси. Отражена идея оригинального древнекиевского произведения о деянии св. Георгия и ее значение для Киевской церкви.

Ключевые слова: агиография, чудо-деяние, св. Георгий, Византия, Киевская Русь.

The paper focuses on the basic conceptual content of Byzantine hagiographic about St. George and their reflections in the iconography of the saint, as well as on their adaptation on the territory of Kyivan Rus. The idea of the Kyivan Rus original work on deeds of St. George and its role for the Church of Kyiv are elicited.

Key words: agiography, miracles of St. George, Byzantium, Kyivan Rus.

Як відомо, св. Георгій є одним з найшанованіших святих, а його культ посідав одне з центральних місць у сакральній ієрархії Візантії, а згодом — Київської Русі. Підтверджують це й чисельні варіанти життєпису святого, які розкривають різні образи його вшанування (мученик, воїн-захисник). Житійні оповіді про св. Георгія належать до корпусу візантійської агіографічної традиції і є особливо значимими щодо дослідження їхньої адаптації на теренах Київської Русі. Надалі залишається актуальною проблема узагальнення та систематизації цих відомостей, зокрема аналіз взаємозв'язку смислового навантаження образу св. Георгія в агіографічних творах та вираження цих смислів мовою мистецтва. Такий комплексний підхід дозволить здійснити ґрунтовніший аналіз різноманітних типів іконографії святого, точнішу атрибуцію його складових та виявити специфіку зображення цього святого в українській культурі.

Дослідженню агіографії св. Георгія у візантійській традиції присвячена значна кількість праць. Головним чином ця тематика привертає увагу зарубіжних науковців. Починаючи з ХХ ст. публікуються наукові розвідки, автори яких вивчають ранні Житія св. Георгія, зокрема грецькі тексти. Це питання розробляли Г. Делегей, К. Крумбахер, Й. Ауфхаузер та інші вчені. Науковим досягненням

сьогодення стала монографічна праця британського візантолога К. Волтера (2003 р.), присвячена святим воїнам у візантійському мистецтві, у якій не лише докладно проаналізовано різні іконографічні типи св. Георгія, ранні зображення в Каппадокії, а й розкрито питання становлення його культу на основі агіографічних творів [13]. Вагомий внесок у дослідження св. Георгія, зокрема легенди «Чудо про порятунок юнака з полону», належить сучасному польському науковцеві П. Гротовському [11].

Вивченню агіографічної традиції та легенди «Чудо зі змієм» у східних слов'ян присвячені праці А. Кирпичникова, А. Ристенка, А. Веселовського та інших учених. Цінними є матеріали сучасних російських розвідок стосовно великомученика Георгія, що ввійшли до «Православної енциклопедії» (том X, 2005 р.): подано статті про візантійську та слов'яно-руську агіографічні традиції, гімнографію св. Георгія [2]. Значно менше праць присвячено розкриттю смислового навантаження образу св. Георгія, що й зумовило мету цієї статті. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: 1) розкриття ідейного змісту візантійських агіографічних творів св. Георгія та їх виявлення в іконографії святого; 2) висвітлення ідеології оригінального киево-руського твору про діяння св. Георгія та її значення для Київської церкви.

До найдавніших та найвідоміших жанрів візантійської літератури належить агіографія, або життєпис святого (грец. *ἅγιος* — «святий» і *γράφω* — «пишу»). Він виник у перших століттях нашої ери (епоха пізньої Римської імперії), а в VI ст. в результаті тривалого розвитку набув класичної, канонізованої форми. У VIII–IX ст. агіографія стає одним з головних літературних жанрів епохи, в якій простежуються три основні її напрями: агіографія авторська, анонімна та проміжний напрям (інтерпольований текст), який об'єднував твори невідомих і відомих авторів [8, с. 235].

Отже, в ранньохристиянський період (I–IV ст.) формується основний зміст церковних канонічних творів. У свою чергу корпус релігійно-легендарної літератури, що не ввійшов до християнських канонів та був заборонений Церквою, називався апокрифами (з грец. «прихований») [5, с. 5–6]. Житійна література св. Георгія тривалий час співіснувала у двох формах: канонічній та апокрифічній [2, с. 666].

Грецький напис IV ст. із Саккеї у Ватанії (сучасне м. Шакка, Сирія) є найраннішим свідченням про культ св. Георгія [2, с. 672]. Найдавніший збережений апокрифічний текст життя св. Георгія, що належить до V ст., — Віденський палімпсест (ВНГ¹, N 670). Міфічні оповіді про муки св. Георгія (*Passio Georgii*) осуджувалися як приклад діянь мучеників, складених «еретиками та неуками»,

¹ Bibliotheca hagiographica Graeca, далі — ВНГ.

і вважалися апокрифічними творами в Декреті Папи Геласія «*Decretum Gelasianum*» (рання версія V–VI ст.) [13, с. 111]. До нашого часу дійшло «Похвальне слово на честь св. Георгія» (ВНО¹, N 320), у якому йдеться про вшанування святого в Каппадокії (сучасна Туреччина). Текст «Похвали» V ст. авторства єпископа Феодота Анкирського зберігся лише коптською мовою [2, с. 672]. У 1938 р. в пустелі Неgev (Ізраїль) знайдено фрагменти папірусу «Діяння Георгія» (Нессанські уривки) VI ст., які ще потребують додаткового вивчення [2, с. 666].

Щодо візантійських джерел про св. Георгія, то ВНО налічує близько 30 текстів: 9 із них — житіє-мучеництво (мартирії), 12 текстів — похвали, решта — чуда. Досліджуючи найдавніші агіографічні тексти св. Георгія, бельгійський учений Ф. Кумонт опублікував уривки з латинського варіанта (Латинська бібліографічна агіографія, 3363) і виявив іранські та єврейські впливи. Ранні тексти про страждання св. Георгія не містять конкретних історичних даних, які засвідчили б існування цієї історичної особи, окрім підтвердження того, що Георгій був воїном.

Відомо: головний храм св. Георгія розташований у м. Лідда (сучасне м. Лод, Ізраїль). Проте через брак достовірних джерел про походження святого не можна достеменно сказати, чи Георгій був каппадокійцем. Після перемоги православ'я (Константинопольський собор 843 р.) святого поступово почали називати Георгій з Каппадокії, зазвичай, з посиланням на м. Лідда [13, с. 111].

Апокрифічні житія св. Георгія розповідають про муки святого під час правління перського царя Дадіана або 72 царів у м. Лідда. Характерним апокрифічним мотивом цих текстів є трикратна смерть і воскресіння святого. Окрім апокрифічних творів, що оповідають про події з життя Георгія, збереглися численні апокрифічні описи чудес святого («Чудо з поясом», «Зустріч з бісом») та «Одкровення св. Георгія» [2, с. 666].

Слід зазначити, що популярність культу св. Георгія вплинула на численні варіанти життєпису святого. Агіографи вносили поступові зміни і доповнення на зламі ранньовізантійського (IV — поч. VII ст.) та середньовізантійського періодів (сер. VII ст. — кін. XII ст.). Події були перенесені з м. Лідда в м. Нікомедія (сучасне м. Ізміт, Туреччина). Міфічна постать царя Дадіана, за наказом котрого відбувалися катування Георгія, замінена історичною особою Діоклетіана [2, с. 666]. Відповідно, історія мучеництва св. Георгія набула точнішої історичної прив'язки до конкретної епохи, зокрема періоду останнього найбільшого переслідування християн [4, с. 69]. Житійна література св. Георгія зазнавала змін упродовж усього візантійського періоду (IV — сер. XV ст.).

¹ Bibliotheca hagiographica orientalis, далі — ВНО.

Поряд з апокрифами збереглися тексти життєпису св. Георгія без фантастичних деталей, узгоджені з історичною реальністю. Найдавнішою канонічною редакцією життя св. Георгія середньовізантійського періоду є рукопис 916 р. Vat. gr. 1660 (ВНГ, N 671–672). Православну агіографію св. Георгія завершила праця II пол. X ст. систематизатора візантійської літератури Симеона Метафраста (ВНГ, N 676–677).

На противагу сучаснику Метафрасту, який дотримував середньо-візантійської агіографічної традиції, Теодор Дафнопат об'єднав канонічну й апокрифічну («Історії народження і дитинства») традиції життя-мучеництва св. Георгія (ВНГ, N 678). Таким чином, виник інтерпольований текст. Інтерпольована редакція Теодора Дафнопата є найрозгорнутішим твором серед наявного корпусу візантійської агіографічної літератури св. Георгія. Різні види катувань автор запозичив з апокрифів. Цей літературний твір важливий і з погляду реконструкції втрачених апокрифічних редакцій життя св. Георгія [2, с. 666–667].

Більша частина агіографічного життєпису св. Георгія наводилася з підписом очевидця Пасікрата (або Панкратія) та імовірною датою страти Георгія — 23 квітня, яка стала днем його вшанування (ВНГ, N 670 b, 670 с, 671 та ін.) [13, с. 112; 2, с. 667]. Пасікрат був довіреним слугою св. Георгія, котрий супроводжував святого в м. Нікомедія і став свідком його страждань та мученицької смерті. Вірний слуга виконав і останнє його волевиявлення, за яким св. Георгія поховали в м. Лідда, хоча в деяких джерелах зазначається, що мощі святого перенесла його мати Поліхронія до Палестини. Інтерпольований варіант оповідає: Поліхронія померла разом із сином [2, с. 666].

Згідно з агіографічним текстом, юний Георгій проявив себе як управний воїн під час воєнних сутичок з персами у 296–297 рр. Георгій був військовим трибуном у підрозділі Інвіктіорів (непереможних) та дослужився до високого військового чину — став комітом. Після того, як Георгій увірував у Христа перед Діоклетіаном і воєначальниками, його наказали підвісити та бити палицею. Подальші катування відбувалися в темниці: великий камінь на грудях і ноги в колодках. Черговим випробуванням було колесування. Зцілити Георгія з'явився ангел Господній. Язичники — цариця Олександра, воєначальники Анатолій та Протолеон, побачивши неушкодженого Георгія, увірували в Христа. Розлючений Діоклетіан наказав мучити Георгія в ямі з негашеним вапном. Святий залишався неушкодженим. Дорогою до в'язниці святого вели в розжареному залізному взутті із цвяхами всередині. Проте у в'язниці святий зцілювався молитвою. Наступного дня Діоклетіан переконував святого зректися віри. Відмовившись, Георгія побили воловими жилами. На прохання друга імператора Магненція Георгій воскресив померлого. Святого знову відвели до в'язниці, біля якої землероб Глікерій разом з іншими прохали про різні зцілення. Імператор, дізнавшись про масове прийняття християнства,

пообіцяв Георгію великі почесті за зречення й ідолопоклонство. У ту мить, коли св. Георгій створив знак хреста в храмі, всі ідоли впали і розбилися. Діоклетіан засудив до смертної кари Георгія та царицю Олександру, яка відкрито увірувала в Христа. Цариця померла своєю смертю на шляху до страти, св. Георгія обезголовили в день Великої п'ятниці 23 квітня [2, с. 666–667].

Отже, основний ідейний зміст ранніх життєв святаго (*Passio prima*) — це ідеальний образ мученика, готового прийняти будь-які страждання за християнську віру. Адепти нової релігії потребували образу, котрий би втілював нову поведінкову модель, у якій головною чеснотою була готовність до мук для перемоги християнства [4, с. 69].

Агіографічну літературу св. Георгія можна поділити на тексти з описом життя святаго та розповіді про його чуда, які іноді долучені до життєпису. Окремою групою можна вважати «Чудо зі змієм», оскільки відома легенда про боротьбу з драконом та визволення дівчини стала основою для найпоширенішого однойменного іконографічного типу [19, с. 325].

Розвиток культу св. Георгія слугував і популярності оповідань про його діяння. Агіографи доповнили життєпис Георгія розгорнутим циклом чудес [2, с. 667]. Якщо ранні редакції життя св. Георгія звертаються до образу мученика, то діяння святаго розкривають образ спасителя, рятівника. Слід зазначити, що в мотивах визволення св. Георгій, зазвичай, фігурує як вершник. На нашу думку, це також пов'язано зі зміною іконографічного типу пішого воїна образом вершника. «Чудо про порятунок юнака з полону» (ВНГ, N 691 f) належить до найпоширеніших в іконографії св. Георгія після «Чуда зі змієм» [2, с. 669]. Об'єднання цих іконографічних типів набуло назви «Подвійне чудо».

Польський учений П. Гротовський виокремлює три основні версії легенди «Чудо про порятунок юнака з полону», основний зміст яких — вродливий юнак потрапляє в полон, а вершник св. Георгій дивовижним способом визволяє його. Досліджуючи різні редакції цієї легенди, П. Гротовський звернув увагу на традиції юнаків виконувати обов'язки військової служби батька, що пов'язано з формуванням фематичної системи в азійській провінції імперії між VII–X ст. Солдати у відставці отримували земельні ділянки, зокрема феми. Для збереження права власності на землю вони були змушені відправити в армію сина чи родича. Поширення цього звичаю в IX–X ст. згадується і в інших агіографічних текстах [11].

Окремі редакції легенди співвідносяться з історичними фактами, які дозволяють визначити дату їхнього створення. Тексти всіх трьох легенд, імовірно, написані між II пол. X — поч. XI ст. Слід зазначити, що мотив викрадення вродливого юнака для послуговування поширювався серед греків завдяки класичному міфowi про Ганімеда.

Сина троянського володаря Троя викрав Зевс або критський Мінос. Ганімеда часто зображали вродливим юнаком з келихом вина. Обидві легенди пов'язані не лише з образом молодого виночерпця, а і з місцем викрадення. Згідно з різними версіями, це сталося на горі Іда в Троас, у м. Гарпаг (Harpage) в Мизії (малоазійській) або на о. Крит [11].

Таким чином, у народній свідомості св. Георгій постає як захисник християн, який перемагає дракона-загарбника і визволяє полонених. Відомий сюжет про чудесного заступника, котрий рятує від ворога-дракона, превалює в болгарському, сербському та румунському мистецтві до кінця XIX ст. Найбільше ікон св. Георгія з подвійним чудом представлено в мистецтві Кіпру, адже з островом, який зазнав поневолення візантійцями, арабами, латинянами, турками, пов'язана одна з версій легенди «про врятованого пафлагонського юнака» [7, с. 231–233].

До циклу діянь св. Георгія найпізніше долучено легенду про боротьбу з драконом і визволення дівчини [4, с. 70]. «Чудо зі змієм» (ВНГ, N 687–687 m) у грецькій традиції вважають єдиним прижиттєвим чудом св. Георгія. Проте в слов'янській та інших агіографічних традиціях усі діяння святого є посмертними [2, с. 667–678]. Найвідоміше діяння «Чудо зі змієм» налічує понад 200 рукописів [3, с. 269]. Імовірно «Чудо зі змієм» започатковане в Сирії [3, с. 668], адже ранні відомості про святого (IV ст.) локалізуються в Малій Азії, Сирії та Палестині [4, с. 68].

Згідно з припущенням німецького філолога І. Ауфхаузера, деякі діяння св. Георгія існували в усній словесності з VIII ст. [4, с. 70]. У свою чергу найдавніший перепис рукопису «Чуда зі змієм» датують XII–XIII ст. Латинська версія історії подана в «Золотій легенді» XIII ст. авторства Якова Ворагінського (1228?–1298 рр.), у творах Роберта Вейса (кін. XII ст.), Рейнбота фон Дюрна (сер. XIII ст.) та кардинала Якопо Гаetano Стефанескі (сер. XIV ст.) [2, с. 668–679].

Слід зауважити, що сюжети про чудесне визволення — «Чудо з юнаком», «Чудо зі змієм» та «Подвійне чудо» виникають після втрати впливу регламентованого мистецтва Візантії на територіях, що входили до її культурного ареалу і потерпали від загарбників. Ці діяння відображають події, пов'язані з визволенням від завойовників, адже виникли під час візантійсько-арабських протистоянь у Сирії, Палестині та Малій Азії [2, с. 667].

Давньоруську агіографічну літературу св. Георгія складають перекладені візантійські канонічні й апокрифічні версії життєпису та оригінальні твори діянь святого. Імовірно, за часів Ярослава Мудрого вже існував переклад агіографічних джерел про св. Георгія, адже найбільше вшановували святого саме в період правління князя. Ярослав Мудрий присвятив своєму патрону не лише численні пам'ятки, а й установив на Русі день святкування св. Георгія — 26 листопада,

що не збігалось з датою його вшанування у візантійській традиції [4, с. 82].

Найдавнішу перекладену агіографічну літературу св. Георгія на теренах Київської Русі датують XI–XII ст. [9, с. 145]. Підтверджують це і мистецькі пам'ятки (північний вівтарний приділ Софії Київської). На думку чеського мистецтвознавця Й. Мислівця, житійний георгіївський цикл Софійського собору створений на основі інтерпольованої редакції Теодора Дафнопата не лише за змістом, а й за послідовністю окремих сцен життя [12, с. 327]. У свою чергу, грецька версія діяння «Чудо зі змієм» відома на теренах Київської Русі з XI–XII ст. Свідченням цього слугує фреска «Чудо зі змієм» Георгіївської церкви в Старій Ладозі (Росія), датована 60-ми рр. XII ст. [4, с. 88].

До оригінального староруського твору про діяння св. Георгія належить «Чудо про сліпого», представлене в розповіді «Оповіді, страсті і похвали святих мучеників Бориса і Гліба». Зазначається, що сліпий з Вишгорода благав св. Георгія про прозріння. Святий з'явився вві сні та велів недужому відвідати мощі Бориса і Гліба, де й відбулося зцілення. Успенський збірник кін. XII — поч. XIII ст. містить ранню версію списку «Чудо про сліпого» [2, с. 675]. Слід підкреслити, що в діянні св. Миколи Мірлікійського «Чудо про київське отроча» [1, с. 140] також згадується м. Вишгород як місце культу перших українських мучеників [6]. Діяння св. Миколи датується кін. XI ст. і належить до першої давньоруської агіографії святого [1, с. 140]. Оригінальні давньокиївські твори про діяння святих Георгія та Миколи формують корпус української писемної агіографічної традиції, який передусім пов'язаний з першими давньоруськими життями святих князів Бориса і Гліба XI–XII ст. [6].

Аналіз агіографії св. Георгія в пам'ятках книжної писемності Візантії надає можливості дійти висновку, що основний ідейний зміст ранніх життів святого — це прославлення ідеального образу мученика, котрий сприяв поширенню християнства. На територіях, що належали до візантійського культурного ареалу і потерпали від загарбників, поширюються розповіді про вершника-захисника та сюжету, пов'язані з чудесним визволенням («Чудо з юнаком» та «Чудо зі змієм»). Для давньоруських князів культ св. Георгія мав ідеологічно-політичні причини, адже таким чином вони легітимували свою рівність з візантійським імператором. Ушанування св. Георгія на найвищому державному рівні, розвиненість житійної літератури й іконографії святого свідчать, що св. Георгій, як покровитель князів, посів одне із центральних місць у сакральній ієрархії східних слов'ян. Оригінальний киево-руський твір про діяння св. Георгія «Чудо про сліпого» формує корпус української писемної агіографічної традиції та засвідчує канонізацію перших українських князів-мучеників Візантійською церквою. В оригінальному староруському творі про діяння св. Георгія визнано перших мучеників Київської

церкви. Поширення чуда про зцілення спонукало віруючих молитися святим Борису і Глібу для сповнення їхніх прохань. Культ перших українських мучеників сприяв сакралізації князівської влади, у свою чергу, культ св. Георгія забезпечував її зміцнення та централізацію.

Перспективи подальших штудій пов'язані з дослідженням іконографії сюжету «Чудо зі змієм» і житійних циклів св. Георгія у зв'язку з їхньою літературною основою.

Список літератури

1. Бурковська Л. В. Житійна література св. Миколи Мірлікійського в пам'ятках писемності Візантії та Київської Русі / Л. В. Бурковська // Збірник наукових праць НДІУ МОНУ. — К. : Фоліант, 2007. — Т. XVIII. — С. 129–149.
2. Георгий вмч. // Православная энциклопедия. — М. : Изд. : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2005. — Т. X. — С. 665–692.
3. Кирпичников А. И. Св. Георгий и Егорий Храбрый / А. И. Кирпичников // Журнал Министерства Народного Просвещения. Часть СС. — СПб. : Типография В. С. Балашева, 1878. — С. 268–278.
4. Лазарев В. Н. Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия в византийской и древнерусской иконописи / В. Н. Лазарев // Русская средневековая живопись: статьи и исследования. — М. : Наука, 1970. — С. 55–102.
5. Мильков В. В. Древнерусские апокрифы / В. В. Мильков. — СПб. : Изд-во РХГИ, 1999. — 896 с.
6. Мороз Я. Світоглядно-філософські ідеї в середньовічних образах свв. Бориса і Гліба (на прикладі українських писемних та іконографічних пам'яток) / Ярина Мороз [Електронний ресурс] // ARTCUREL (Art, Culture and Religion). — Режим доступу: <http://www.artcurel.it/ARTCUREL/RUBRICHEAUTORI/MorozYaryna/YMconcezionefilosoficaesteticaimmaginiBorisGleb1YarynaMoroz.htm>. — Назва з екрана.
7. Овчинникова Е. С. Вновь открытый памятник станковой живописи из собрания Государственного исторического музея / Е. С. Овчинникова // Византийский временник. — 1976. — Т. 37. — С. 228–234.
8. Парамонова М. Ю. Агиография / М. Ю. Парамонова // Словарь средневековой культуры / под ред. А. Я. Гуревича. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. — С. 22–29.
9. Попова Т. В. Античная биография и византийская агиография / Т. В. Попова // Античность и Византия. — М. : Наука, 1975. — С. 218–266.
10. Творогов О. В. Житие Георгия Победоносца / О. В. Творогов, А. А. Турилов // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — М.–Л. : Наука, 1987. — Вып. 1. — С. 144–146.
11. Grotowski P. The Legend of St. George Saving a Youth from Captivity and its Depiction in Art / Piotr Grotowski // Series Byzantina. I. — Warszawa, 2003. — P. 27–77 [Електронний ресурс] // Христианство в искусстве: иконы, фрески, мозаики.... — Режим доступу: http://www.icon-art.info/book_contents.php?lng=en&skin=02&book_id=84. — Назва з екрана.

Розділ 1. Теорія та історія культури

12. Myslivec J. Svati Jiři ve Vychodokrstnskem Umeni / J. Myslivec // Byzantinoslavica, Vol. V. — Praha, 1933–1934. — P. 330–356.
13. Walter Ch. The warrior saints in Byzantine art and tradition / Christopher Walter. — England : Ashgate, 2003. — 317 p.

Надійшла до редколегії 06.02.2014 р.